

ДРАГАН БОШКОВИЋ

ЦРНЕ ЗАСТАВЕ

Борису Бошковићу, стрицу

*

*...у нама вријеме се мијења
и сви су ојей сиремни
да се боре за сан,
у нама вријеме се мијења
са барикада рећи ћемо:
Но пасаран...
Кад буде вријеме за шо!*

(Хаустор)

У *Попису жртва раја 1941–1945*. Музеја геноцида у Београду, стоји:

Бошковић (Мијајло) Блажо, рођен 1898. Србин, стрељан од Италијана 1943. приликом борби или бомбардовања, Колашин (5033s00107).

У једном другом попису стрељаних и убијених у Другом светском рату, под бројем 47:

БОШКОВИЋ Мијајла БЛАЖО, рођен 1898. године, Бистрица – Липово, учитељ, био интендант Липовског партизанског батаљона, стријељан од Италијана 03. 09. 1943. године, у Смаилагића-Пољу – Колашин.

И још, и у трећем некролошком НОБ-каталогу пише да је – док је у истом моменту, далеко од Колашина, на некој железничкој постаји у Србији, пилот Станислав Боровиншек побегао из воза којим су га Немци водили у заробљеништво – са Михаилом Јовановим Булатовићем, из Блатине, „човеком ријетке храбрости и носиоцем Обилића медаље”, Вељом Радовићем, и својим ђаком Гојком Вујисићем, као један од дванаест црвених апостола:

Блажо Бошковић, учитељ из Бистрице код Колашина, стријељан од Италијана 3. IX 1943. са још 11 затвореника, у Смаилагића-Пољу.

Тај храбри човек за собом је оставио жену и – дванаесторо деце. И једно писмо. „Завјет и порука учитеља Блажа Бошковића, упућена жени и дјеци одликује се лаконском концизношћу”, којом „поручује Блажо” и „упозорава строги и брижни родитељ своју дјецу у задњим трзајима живота.”¹ А он заветно „поручује” и „упозорава”:

Моја дјецо,

Гледао сам вазда да будем прави родитељ, па и овога пута показао сам и положио родитељски испит пред својом породицом. Немојте да ме жалите кад будем стријељан достојно жалите моје друштво. Слушајте мајку коју ја на последњем часу поздрављам и желим да борбу издржи и вас тиће истинска мајка подигне.

Поз. вас моја дјецо
ваш Блажо.

Написана на италијанском летку, као дрвена сеоска тараба или челична затворска решетка тврдим ћириличним словима, предсмртна писмена порука овог интенданта батаљона (по усменој породичној предаји: комесара) заправо није ни послата, већ је касније, приликом ексхумације и поновног укопа пронађена у његовом цепоу, као грађа за неки будући антрополошки роман. Ово писмо из хумке је после рата стигло до породице, држао сам га, сећам се, у рукама, као кад детету дате светињу и оно осећа да држи нешто толико посебно и битно, а не зна шта је. И опет, изнова стижући и стижући, ни до дан-данас никако да стигне, јер свако писмо је својеврсна опорука, завет и праштање, послато из смрти, а упућено неком иза, неком много удаљенијем, коме никако стићи не може

¹ Наводи су из: *Колашински чейнички зајвор 1942–1943*, зборник радова са научног скупа одржаног у Колашину 14. и 15. маја 1984, Историјски институт СР Црне Горе – Марксистички центар ЦК СК Црне Горе – Скупштина општине Колашин, Титоград 1987.

и изнова увек стиже, од кога тражи услишење... Али онај ко добије писмо из гроба, са њим се привид не може више никада поиграти. А добио сам га. Две године је у себе скупљало мирис иловаче и тела у распадању. Путовало је 75 година. И стигло у овој ноћи рођења мога оца. И чуо сам глас мртвог.

А написано је на дан стрељања. На ногама је још увек имао гвожђе, тешко 18 килограма, које се скидало пред одлазак на страстиште и онда стављало на нове утамниченике. Избријан, кошуље под грлом „бијеле као снијег”, длан је држао на летку. Светлост је косо падала у ћелију као у крипту неког светитеља. Тишина и лептирови. Ни срце своје није чуо. Чуле су се само овце, из даљине: стадо од тржнице иде преко шумарака и јаруга где леже необележене хумке партизана, копилади чедоморки и цркнутих коња.

Суђење је било фарса: одлуке су, углавном смртне, унапред биле изрекнуте. Миран, у земљу је гледао. И када су их изводили у двориште, затвореници су се кретали спуштене главе, забрањено је било да се међусобно погледају. Све је то за учитеља било већ један давни, протекли свет. Осећао је дамаре старог бијелопавлићевског, бошковићевског родног корења, жиле, жилице којима је све премрежено бог зна докле, а којима се, више него било шта друго, освета „са кољена на кољено” преноси. Није му било до освете, нити до правде, било му је до човештва, дакле, до ничега. Зато је мирно и чврсто гледао у оно ништа које је све снажније стезало његове груди.

Време је стало, нестали су привиди овога света. Више није мислио ни на шефа затвора који је често волео да разговара са истакнутим борцима – комунистима, као и са старим ратницима – родољубима, а тако и са њим. Није се учитељ сетио ни писца Михаила Лалића, са којим је поделио неколико реченица, а кога је судбина извукла из затвора. Ни четничких егзекутора, Влаховића и Миловића. И да су му нешто значиле, не би се сада сетио ни ових речи:

Устаће народ на народ и царство на царство, и земља ће се трести врло по свијету, и биће глади и помори и страхоте, а прије свега овога метнуће на вас руке своје и гониће вас и предавати у зборнице и у тамнице.

Није се могао сетити ни светог Срђа, кога су обукли у женску одећу, обули у гвоздене опанке и посекали мачем, а који је његовим Бошковићима био заштитник. Није, опет, могао претпоставити да ће, четрдесет година касније, извесни Рајко Раосављевић записати колико прозаично, толико и аутентично сведочење:

Блажо Бошковић, учитељ из Липова, истакнути патриота из првих дана устанка, укључио се непоколебљиво у партизанске редове. У младости се истицао својом храброшћу и у I свјетском рату, посебно у чувеној мојковачкој бици 1916. год. Бистар човјек и популаран говорник на нашим скуповима, давао је значајан допринос организовању партизанских јединица. Бјеше то изразита људска љепота, а својим високим стасом подсећао је на правог горостаса.

Једном приликом дођоше у обилазак затвора Вуле Влаховић и Марко Миловић – два најозлоглашенија четничка крволока. Разгледају затворенике у дворишту и наиђоше на Блажа, кога је Вуле познавао, па му изразито силоватно постави питање:

– Бјеше ли ти оно, Блажо, главни партизански говорник на њиховим скуповима? Ко ли бјеху они Бранковићи поганих кољена?

Блажа то питање не изненади и одмах му у једном пркосном тону одговори:

– Доласком у овај затвор све сам из своје прошлости заборавио. Овдје бих ти сада само знао рећи шта сам као обесправљено људско биће овдје доживио. Овдје ко уђе на најгрубљи начин му се одузима својство човјека.

Почеше да га неконтролисано вријеђају и на крају му рекоше да ће бити стријељан. Блажо, пун гњева на њихово понашање, одважно рече:

– Један човјек није војска и од мог стријељања ви можете само изгубити, јер ме на ту казну овај народ не би осудио зато што ме зна као поштена човјека. Народ је био увијек најправеднији судија.

И даље су галамила на њега ова два монструма, који тада бијаху главни четничке судије који су само изрицали смртне казне.

Није Блажо могао претпоставити ни да ће довести његову жену и децу да гледају његову егзекуцију. Да ће у мимоходу Бојани рећи: „Школуј ми дјецу!” Нити да ће после првог плотуна остати непомичан. Да ће Италијанима, док су пунили оружје, добацити: „Удрите, не мрцините!” Није знао ни да га ни други плотун неће оборити. Нити да ће пасти пре него одјекне и трећи. Нити је могао видети да ће му деца рат преживети. Да ће се један од синова, током службења војног рока и у морнарској униформи на неком синдикалном плесу загледати у полуиталијанку, Марију – која га је, старија од њега, као балавца само препотентно одмерила – и да ће тада рећи својим другарима за столом: „Њу ћу оженити!”, и да ће је заиста оженити, и да ће до данас живети с њом, у Пули. Да ће му један други син умрети од другог дијафрагмалног инфаркта, а један од унука његових да ће написати песму „Родослов”, у којој ће га поме-

нути. Није знао. Ништа више није било битно, ни оно пре, ни оно после.

На повике стражара, Блажо Бошковић је пресавио писмо и гурнуо га у џеп. Усправљен, чекао је да му с ногу скину букагије, и, необично узбуђен, решено кренуо...

*

Са пет година већ је знао да чита и да пише; са девет га је отац водио на заседања, већама прекривених очију, ћутљивих, преких и бркатих ислужених старих брђана, да им чита новине са великом временском разликом пристигле у њихове крајеве. Падао је у сан уз мајчино ћутање и некада тешке уздахе. У десетој години му један рођак прича о епском претку, Петру Бошковићу, а он, да би га после често понављао, памти само један десетерац: „Бошковићи, сиви соколови!” Исти тај му је причао о ратницима, устанцима, борбама против Турака, тегобну причу сељака и брђана у којој сабља и кубура имају улогу извршиоца правде и неправде. У тринаестој, са двојицом браће, води стоку на испашу или посматра мало повијеног, ћутљивог оца загледаног у пламен огњишта. Под командом сердара Јанка Вукотића учествовао је у последњој војној операцији војске Краљевине Црне Горе, Мојковачкој бици. Да ли је у њему тада одјекнуо епски завет харамбаше Петра Бошковића или имењака и презимењака му, бригадира и члана Ратног савета Блажа Бошковића, за кога се још и данас прича да су га се Петровићи отарасили у страху да им не преузме „жезло и трон”, не знамо, али знамо да се истакао чврстином и храброшћу у боју. Запамћена су само два момента. Да је у силовитом јуришу Првог регрутског батаљона на Бојину њиву, под кишом аустроугарских куршума, пао Блажов пријатељ са Пиве, Драго Карабасил; да је, у борби на нож и на бајонет, „за сваку букву, за сваки пањ”, ободрен покличем у бој пристиглог команданта Ружића, са Петром Радунчићем, као „анђео истребљења сјекао московком као сабљом...” Стотине мртвих Аустријанаца било је у његовим очима. Стотине његових. Божић је био. „А снијег је падао и поркивао кржаве трогове...”

Већ крајем исте године налазимо га опет у снегу. У Москви, на студијама. Тада је страшно заволео коцку. У суморним данима рађања револуције, најближи пријатељ био му је пик ас. И док је у задимљеним просторијама, уз самогонку, бацао карту на сто, још увек не схватајући да је један свет тако неповратно тонуо у прошлост као у мутну воду, левичарске идеје су му се увлачиле под кожу. Током зимских дана наднесених над књигама, гледао је

како, као у кинематографу, промичу улице, места, села, људи и догађаји које је проживео. Долазили су до њега гласови да су испред града упаљени мотори који за собом остављају пламени траг. Осећао да су иза сваког прозора пушке, иза пушака очи, иза очију руке, и да иза руку куца срце. И своје је могао чути, како куца. Видео је како, усправан као споменик, неки црвени официр ватрено агитује народу окупљеном на Пушкиновом тргу. Чудио се и њему, и његовој уздигнутој песници која се оцртавала на гримизној позадини залазећег сунца.

Блажо Бошковић није ни могао да претпостави шта судбина жели од њега. Осећао је да треба да се врати у Црну Гору, међу народ, међу људе, и да их образује. Мислио је о деци која ће пригрлити слова, књиге, идеје, иако је знао да ће увек у другој руци морати да носе пушку. Сретао је самосвесне раднике, Русе, и тешко је ту слику новог, просвећеног и социјално праведног света могао да уклопи са суровом сликом брда и села из којих је дошао. Није се окушао у писању револуционарних чланака, у појашњавању идеја већ надошлог доба, само је желео да оно мало „јада на онијем брдима” приволи на књигу. Брђанска и комунистичка етика су увек биле лице и наличје исте ствари, као што су то патријархални и социјалистички завети, чојство/јунаштво и револуционарни морал/херојство, племенска заједница и commune. Једном приликом је видео и чврст ход људи са црним заставама и транспарентом: „Где је ауторитет, умире слобода.” Није знао шта је анархизам, нити је знао да је Кропоткин умро 1921. године, и да су се тада, у погребној колони од скоро осам километара, последњи пут на улицама Москве могле видети исте оне, црне заставе. Није знао, јер се вратио у Црну Гору, и добио намештење учитеља у Липовској Бистрици.

*

Између два рата и нема много података о њему. Судбина му постаје више-мање стереотипна судбина сеоског учитеља: она, очима неуке средине поштовањем гледана судбина. Јер неписмени су увек са дивљењем посматрали људе од књиге. У импровизованој школи, учи децу. Учи их рачуну, читању, писању, тек словима, више да макар сричу написано, да нешто отпевају, декламују, рецитију... Земљопис их није водио предалеко од њихових брдских стаза, природопис се завршавао у ономе што су око себе могли наћи. Из тог доба сачуване су две фотографије. Прва: на белом коњу који, испод преко два метра високог Блажа, подсећа на понија; ноге му скоро додирују земљу; строгог погледа, на глави црногорска тра-

диционална капа, бели оковратник, црни капут огрнут, брчићи, иза њега бели камен и крш... Друга, 1930: седи, леп, у грађанском оделу, са малом белом крагном и црном танком краватом док је Бојана у ношњи, народној, косе исплетене у круну са црном марамом која јој пада на плећа, а деце на слици је тек шесторо. Имаће их дванаесторо: прво је, порађајући се сама у штали и не знајући да повеже пупчану врпцу, шеснаестогодишња Бојана изгубила. Бојана Бошковић, рођена Радовић, била је крута и одважна сељанка.

О Русији и Москви ретко је и кратко говорио: оно велико, толико другачије, није се могло објаснити појмовима и координатама света људи с којима је разговарао.

*

Као непогрешив удес сваке генерације са ових наших простора, нови рат га није изненадио. Приступа устаничким јединицама у јесен 1941. године. Комском одреду, Липовском батаљону. Горостас, широких рамена, главе покривене густом чекињастом косом, одавао је утисак велике снаге, а његов глас, дубок и резак, доминирао је над сваким метежом. Као „популаран говорник”, ватрено говори на народним зборовима. Подсећајући на претке, јунаштво и чојство, окупљене позива на узвишена дела, и, као при стварању света, разграничава смрт и живот, небо и земљу, слободу и окупацију, род од изрода, приврженост народу и издају. Кратко је био комесар, а онда интендант батаљона. Са Вуком Булатовићем, даљим рођаком, из Лондона пристиглим у партизани да се бори за „кућу и кућиште”, учествује у спаљивању моста на реци Бистрици према Андријевици. После пада Колашина четници улазе у Липово, где усмрћују групу рањених партизана у згради основне школе у којој је Блажо службовао. У очекивању совјетске помоћи, преко аеродрома у ту сврху припремљеног испод Жабљака, Блажо, са својим некадашњим ученицима, учвршћује ватрену линију Бистрица – Пољане, спремајући контранапад. У снегу до колена, док му студен одузима снагу, греје прсте врелом пушчаном цеви. Идућег пролећа, са делом батаљона пробија обруч Ђуришићевих четника преко планине Вучја у правцу Доње Мораче. Чујем га како се, са крвавим завојем на руци, преко бистричких литица надвикује с четничким изродом, и како му се сопствени глас враћа као ехо нечијег удаљенијег, већег и услышавајућег гласа. Видим и како, засут ватром и земљом, пада у ров. Или како, у импровизованом штабу батаљона, помно прати разраду неке веће следеће операције. На гримизној позадини излазећег сунца, како се огледа у бистром потоку, у којем се умио.

*

Оно што је тражио од своје жене, она је и остварила. Издржала је борбу, била истинска мајка и децу подигла. Као учесник Осме офанзиве, Бојана Бошковић са дванаесторо деце колонизирана је у Војводину, у Крушчић. Из тих, до смрти, тридесет година њеног живота запамћено је тако мало, скоро ништа. Да су јој деца стасала и расула се по Југославији. Да су свуда у својим очима носили слику оца који пада пре трећег четничког плотуна. Да до своје смрти, 1975. године, није дозволила да се скине са зида њене спаваће собе огромна Ранковићева слика. Да је волела Лењина, замишљајући га као аскету. Да је, ригорозно морална и одговорна, држала децу колико-толико окупљене, и да су се тек њеном смрћу почели међусобно удаљавати. Да је много волела моју мајку, Словенку, јер јој је родила два унука.² Да је у кући, у Крушчићу, имала тако високе „швапске“ кревете на које сам се једва могао попети, и тако тешке, плесњиве јоргане који су ме поклапали као надгробна плоча.

На јединој фотографији: „вучијег“ лица, у народној одећи, црна марама на глави, бела хаљина, извезено прслуче, достојанствена. Бојана.

*

Често сам и свуда писао популарни панк-анархистички симбол. Где год би се нашло неко А, заокружио бих га. У Гале, *a* је било то *A*, ипак не Прудоново „Anarchy is Order“, колико бунтовничко, пубертетско, панк А. Због Crass-а, због Pistols-а. Као гимназијалац, читао сам и Прудона, и Бакуњина, и Кропоткина, и ништа нисам разумео. Никада нисам видео црне заставе на улицама. Блажо јесте.

До јуче нисам могао ни замислити да је писмо, које је написао својој Бојани и својој деци, написано заправо мени. Да је убачено у гроб као у поштанско сандуче и да је путовало 75 година. Да је стигло до мене, и да ће стизати изнова и да никада стићи неће, и да је упућено још неком, удаљенијем... А онај ко добије писмо из гроба, са њим се привид не може више никада поиграти.

*

На повике стражара, Блажо Бошковић је пресавио писмо и гурнуо га у џеп. Успављен, чекао је да му с ногу скину букагије, и, необично узбуђен, решено кренуо у смрт као у бордел који је једном у Москви посетио.

² Родио сам се исте године када и сестра од стрица. Бојана је дошла да види мене, њу не: „Шта ћу јој, нек је живо!“ Пошто су сви очекивали, желели да будем девојчица, када сам се родио Бојана је, ликујући, инацијски одсекла: „Они мени ђевојче, ђевојче, а оно мени вук из планине стиже!“